

HZ. ÖMER DÖNEMİNDE YÖNETİM VE YÖNETİCİLERİN UYGULAMALARINDAN KESİTLER

Murat AKARSU*

Öz

İslam tarihinde ilk yönetici Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile başlayan Müslümanların idari bir düzen kurma çalışmaları adım adım uygulamalarla hayata geçmiş, Hz. Muhammed de bu idari yapının başkanı olarak bu düzende görev alanlara kimseler için kabiliyet ve gayretleri çerçevesinde kendisini gerçekleştirebileceği fırsat eşitliği tanımıştı. İslam tarihinde devletin idari teşkilatlanmasını başlatan Hz. Ömer'in halifeliği ise devletin adalet ölçülerine bağlı olduğu, uygulamaların hesabının verileceği bilincinde olunan bir dönemdir. Bu dönemde Halife Ömer sıradan insanlar gibi hayatına devam etmiş, herşeyi bilen olmamış, devlet malına emanet olarak davranmış, yönetimde akrabaya yer vermemiş ve halka saygı gösteren yöneticilerle çalışmıştır. Onun döneminde tüm görevliler kapılarını halka açmak zorundaydı. O yönettiği insanları korur ve onların yararına olacak şeyleri sever, huzur ve düzenini bozan şeylerle de mücadele ederdi. Halka hesap vermekten çekinmeyen cesur, şeffaf, icraatlarına sahip çıkan bir yönetici olan Hz. Ömer hangi dinden olursa olsun halkın menfaatlerine ve emeklerine saygı gösteren ve bir Gayri Müslim'in diliyle Peygamber olduğu düşünülen bir halifeydi. Bu yapısıyla o, hayatı boyunca insanların, toplumun gönlünü kazanmak, onları huzurlu ve mutlu kılmak için çaba göstermiş hem Müslümanların hem de Müslüman olmayanların gönüllerini fethetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dört Halife, Halife Ömer, Devlet, Yönetim, Adalet.

SECTIONS OF MANAGAMENT AND MANAGERS' APPLICATIONS DURING CALIPH OMER'S PERIOD

Abstract

Establishing of administrative order began with the emigration of Madinah which is started by the first ruler in the history of Islam, Hz. Muhammed. Hz. Muhammad, as the head of this administrative structure, recognized the equality of opportunity for those who would serve in this order, within the framework of their ability and effort. In the history of Islam, Caliph Omar, who started the administrative organization of the state, was aware of the fact that the caliphate was dependent on the justice system of the state, and that the practices that includes personal benefit would be accounted for. During this period, Caliph Ömer continued his life as an ordinary person, did not pretend to know everything, entrusted to the state property, did not include relatives in the administration and worked with executives who respected the people. During his time all of the state officers had to open their doors to the public. He protects his people and loves the things that will benefit them. He struggled with things that disturbed the order of the state and peace of the society. Hz. Ömer who was a courageous, transparent man who does not hesitate to give public accounts, respected the interests and efforts of the people regardless of their religious beliefs. With this way, during the time he served, he has endeavored to win the hearts of people, and make them peaceful and happy throughout his life. He conquered the hearts of both Muslims and non-Muslims, with his actions that are compose of fairness and justice.

Keywords: Four caliphs, Caliph Omar, State, Administration, Justice,

Makalenin Geliş Tarihi: 10.09.2018

Makalenin Kabul Tarihi: 15.12.2018

* Dr., Uzman, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), ORCID ID: 0000-0002-1620-533X, e-mail: makarsum@gmail.com

GİRİŞ

Yönetim, topluluk içinde yaşayan insanların can, mal, inanç, onur ve şerefleri ile varlıklarını korumak için gerekli bir yapıdır. Bu yapı insanların değerlerini koruduğu ve bunların gelişimine katkıda bulunduğu oranda varlıklarını sürdürebilir. Bunun gerçekleşebilmesi ise yönetenlerle yönetilenler arasında uyumun mümkün olabildiği oranda büyük olmasına bağlıdır. Kurallara bağlı olarak kurulan düzen, idare veya devletlerde yönetim, yöneticiler eliyle yapılır. Bazen yönetim bu gücünü değişik hiyerarşiler vasıtasıyla kullanırken bazen de doğrudan yöneticiler ile kullanılmaktadır.

İslam tarihinde ilk yönetici Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti ile başlayan Müslümanların inançlarını özgürce yaşayabilme adına idari bir düzen kurma çalışmaları hicretin hemen sonrasında adım adım uygulamalarla hayata geçmeye başlamıştı. Hz. Muhammed'in önderliğinde oluşmakta olan düzende, hakların korunmasında tarafların kuvvet ve nüfuzu değil; belirleyici unsur, Kur'an'ın emri olan adaletti.¹ Böylece insanları Allah önünde eşit kabul edip, üstünlüğü hakkı titizlikle gözetilen ve iyi insan olmaya bağlayan bir anlayış yerleştirilmeye başlanmıştı.²

İslamiyetin Arabistan topraklarında özellikle H. 7. yıl sonrasında hızla yayılmaya başlaması, Müslüman nüfusun artması ve idarenin sorumlu olduğu toprakların genişlemesiyle bu bölgelerde mali, askeri ve yargısal anlamda bir düzen oluşturulması zorunlu olmuş, bu amaçla sahabe içerisinde bu düzenin uygulanmasında önderlik edecek kimselerin görevlendirilmesi süreci başlamıştı.³

Medine'de oluşmaya başlayan idari düzende görev alacak kimseler için üstünlüğü, değerleri esas alan Hz. Muhammed, herkese kabiliyet ve gayreti çerçevesinde görev vermişti. Rasulullah liyakatlı olmayan kişilerin göreve getirilmesini kıyamet alameti olarak görürken⁴ *"Kim Müslümanların bir işini üstlenip de kendisine duyduğu sevgi sebebiyle (liyakatsız) birini onların başına getirirse Allah'ın laneti onun üzerine olsun; (bu yaptığına karşı) Allah ondan ne bir töbe ne bir fidye kabul eder."*⁵ sözleri ile bu konudaki hassasiyetini göstermişti. Hz. Muhammed sevdiği birisi bile olsa

¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1991), 2: 918.

² A. Aziz Durî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1999), 77.

³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1: 655; Fahrettin Atar, *İslâm'da Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 11; Özel, Ahmet, "Hz. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30: 434.

⁴ Buhârî, "İlim", 2.

⁵ Hakim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillan en- Nisâbü'rî, *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*, (Haydarabad: 1334-1342/1916-1924), 4: 92-93.

ehil olmayan birini herhangi bir göreve tayin etmemiş, Ebû Zer el-Gıfârî⁶ ve amcası Abbas'ın bu yöndeki taleplerini, onların görevlerin sorumluluğunu taşıyamayacaklarını belirterek kabul etmemiştir.⁷

Rasulullah kurmaya başladığı bu idari düzende yönetici ile yönetilenlerin arasındaki engelleri kaldırma konusunda kararlıydı O'nun "*Kim Müslümanların işini üstlenir de sonra yoksullara, haksızlığa uğrayanlara ve ihtiyaç sahiplerine kapısını kapatırsa Allah da onun ihtiyacına karşı rahmet kapılarını kapatır.*"⁸ sözleri bu hususlara işaret eder. İdari işlerle görevlendirdiği kimselerin, kifayetsiz, muhteris ve katı mizaçlı olmamasına dikkat etmiş onların maddi menfaat sağlamlasına şiddetle karşı çıkmış ve onları sıkı bir şekilde kontrol etmişti.

Hz. Muhammed memurlara aile fertleriyle rahatça kalabileceği bir mesken sağlıyor, ev işlerinde yardımcı olacak bir hizmetçi için beytül mâlden ödenek ayırıyor, görevine gidip gelebilmesi için bir binek sağlıyordu.⁹ O, görevlilere en ufak bir şeyi bile zimmetine geçirmenin kıyamet gününde bir hırsızlık olarak karşısına çıkarılacağını ifade ediyordu.¹⁰ "*Kendisini görevlendirip maaş bağladığımız hangi amel maaşından öte bir şey elde ederse bu haksız elde edilmiş bir şeydir.*"¹¹ buyurmuştu. Hz. Peygamber, kendilerine bağlanan maaştan öte bir menfaat teminini haksız bir kazanç ve hırsızlık olarak nitelemiştir.^{12,13}

Hz. Peygamber döneminde uygulamaya konulan idari yönetim tarzı, insan unsurunu öne çıkaran hakkı esas alan bir yönetim tarzıydı. Biz bu makalemizde Rasulullah tarafından uygulamaya konulan ilkelerin Hz. Ömer dönemindeki gelişimini ele almaya çalışacağız. Halife Ömer dönemi şehirlerdeki yöneticiler ile yöneticilerin halkla olan münasebetleri ve Halife'nin yönetim usulü, onun din ayırt etmeksizin insan unsurunu ve hakkaniyeti gözönüne alarak yaptığı uygulamalardan kesitler sunacağız.

⁶ Müslim, "İmâre", 16-1. Ayrıca bk. Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, (Ankara: Bizim Dizgi Basımevi, 1999), 301.

⁷ Buhârî, "İcâre", 1; Müslim, "İmâre", 13-15.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 441, 480; Tirmizî, "Ahkâm", 1332.

⁹ Müslim, İmâre, 26-29; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991), 2: 159.

¹⁰ Müslim, "İmâre", 20; Maverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayıncılık, 1976), 84.

¹¹ Muhammed Abdülhayy Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, (Hz. Peygamber'in Yönetimi), trc. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 1: 425.

¹² Ebû Dâvûd, "İmâre," 10; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 406.

¹³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 914-916. Bk. Murat, Akarsu, *Kabileden Devlete Medine Tecrübesi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 85-109.

1- Hz. Ömer Dönemi Ülkenin İdari Yapılandırılması

Hz. Peygamber devrinde, yönetim bölgesinin küçük olması nedeniyle idari taksimat bulunmamaktaydı. Hz. Peygamber'in Mekke dışında başka herhangi bir vilayete vali tayini de yapmamıştı.¹⁴ O sadece Yemen'in mali işlerini beş bölgeye ayırmış ve her bölgeye de bir memur göndermişti.¹⁵

Başlangıçta sadece Medine ile sınırlı olan idari yapı, önce Mekke daha sonra da Hicaz ve Cezire'nin tamamının sınırlara dahil edilmesi ile büyümeye başladı. Hz. Ebubekir dönemine gelindiğinde şehirlerin Bizans ve Sâsânî örneklerinde olduğu gibi idari yapılandırılmaya tabii tutularak Arap Yarımadası'nda yer alan bölgeler çeşitli vilayetlere ayrıldı. Bu vilayetler Mekke, Tâif, San'â, Hadramevt, Rimâ¹⁶ Necrân, Çüraş ve Bahreyn idi.¹⁷

Hz. Ömer döneminden itibaren fetihlerle genişleyen ülke sınırları nedeniyle bir uçtan öbür uca yaklaşık 40-50 günlük yolculuk yapmayı gerektirecek mesafeler oluşmuştu. Fethedilmekte olan bölgelerin merkez Medine'ye uzaklığı nedeniyle Hz. Ömer, Irak topraklarında Basra ve Kûfe'de iki ordugâh şehir tesis etti ve bu kentler önemli yerleşim merkezleri hâline geldi. Irak'ta bu iki şehre ilave olarak Mısır'da da Fustât'ı üçüncü bir garnizon şehri olarak kurdu.¹⁸ Hz. Ömer bu yöntemle ileriki yıllarda yönetimin başına büyük işler açacak olan bu şehirlerdeki etnik ve sınıfsal farklılaşmayı görerek sorun çıkarmayacak bir yönetim sistemini kurmayı amaçlandığı düşünülebilir.

Hicaz'ın eski idârî yapısını devam ederken Halife Ömer Suriye bölgesini, Dımeşk, Hıms ve Filistin olmak üzere üç; İfrikiyye olarak adlandırılan bölgeyi, Aşağı Mısır, Yukarı Mısır ve Batı Mısır olmak üzere üç; Irak'ı ise Kûfe ve Basra olmak üzere iki idârî bölgeye ayırdı. Ahvaz ve Bahreyn bölgelerini ayrı birer eyalet, Sicistan, Kirman ve Mekran'ı tek eyalet, Taberistan ve Horasan'ı da birer vilayet olarak değerlendirdi.¹⁹

Bölgelere atanan valiler, Müslümanların fethettikleri yerlerde sadece askerî otoritenin sağlanması ve vergilerin düzenli bir biçimde toplanmasıyla ilgileniyorlardı.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, trc. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1994), 4: 143; H. İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İ. Yiğit, S. Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 2: 152; Abdulhalık Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, (Ankara: 1991), 52.

¹⁵ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, 1: 561.

¹⁶ Yemenin güney batısında bugün Rima Vadisi olarak adlandırılan Aden körfesine yakın bir bölgedir.

¹⁷ H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 152; Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 53.

¹⁸ Adnan Demircan, *Râşid Halifeler*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 65-66.

¹⁹ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*. trc. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), 73; Ayrıca bk. Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdül-Emir Mühna. (Beyrut: Şirketü'l-Ulema Li'l-Matbuât, 2010), II, 132.

Böylece toprakların işletilmesi yine yerli halka bırakılıyordu.²⁰ Bu dönemde vali veya emîr, vilayetin genel idareciliğinin yanı sıra ordunun başkumandanlığını da yürütüyordu. Hatta bazen kadılık ve imamlık görevlerine de bakmaktaydı.²¹

2- Şehirler ve Valiler

Hz. Ebubekir vefat ettiğinde,

- 1- Mekke'de Attab b. Esîd,
- 2- Taif'de Osman b. Ebi'l-Âs,
- 3- Bahreyn'de Alâ b. el-Hadrami,
- 4- Havlan'da Ya'la b. Münye (Ümeyye),
- 5- San'a da Muhacir b. Ümeyye,
- 6- Hadramevt'te Ziyâd b. Lebid,
- 7- Filistin'de Amr b. El-Âs vali olarak bulunuyordu.

Şam da fetihlerde bulunmak üzere dört ordu vardı. Bu orduların komutanlıklarını Halid b. Velid, Ebu Ubeyde el-Cerrah, Surahbil b. Hasene ve Yezid b. Süfyan yapmaktaydı. ²² Hz. Ömer dönemine gelindiğinde yukarıda verdiğimiz taksimata bağlı olarak yeni kurulan şehirler ile diğer önemli vilayetlerin yönetimi şu şekildeydi:

1-Kûfe: Hz. Ömer zamanında doğudaki fetihler için bir karargâh olarak kurulan ve fetihlere katılan güneyli Araplar için yerleşim yeri olarak bırakılan Kûfe, Hz. Ömer ve halefi Hz. Osman'ı çeşitli biçimlerde ortaya çıkan sorunlarla epeyce meşgul etmişti.²³

Hz. Ömer'in talimatı Selmân el-Fârisî ile Huzayfe b. el-Yemân tarafından kurulan²⁴ Kûfe'nin ilk valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'tır. Ancak Sa'd daha sonra gelen şikayetler üzerine Halife tarafından azledilmişti. Sa'd'ın Kûfe'deki ilk valilik görevinden alınmasının nedeni, namazı iyi kıldırıyor gerekçesine dayandırılmıştı.

H.22'de Hz. Ömer Kûfe'ye Ammar b. Yâsir'i hem namaz imamı hem vali, Abdullah b. Mesud'u da beytülmal sorumlusu olarak atamıştı.²⁵ Kûfeliler daha sonra Ammar'ı şikayet etmişler bunun üzerine de Halife Cübeyr b. Mut'im'i Kûfe'ye vali olarak atamak istemiş, bu gerçekleşmeyince de Muğire b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali olarak atamıştı.

²⁰ Bk. Yahya b. Adem b. Süleyman el-Kureşî, *Kitâbu'l-Harac*, trc. Osman Eskicioğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2018), 101; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, trc. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2016), 75.

²¹ H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 2:152; Bakır, *Hiz. Ali Dönemi*, 53-54.

²² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa*, trc. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 364.

²³ Kûfe'nin tarihi ve etnik yapısıyla ilgili olarak bk. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 95-177.

²⁴ Demircan, *Râşid Halifeler*, 64.

²⁵ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefa*, 394.

Muğire Hz. Ömer vefat edene kadar bu görevde kalmıştı.²⁶ Hz. Ömer yaralıyken hakkında birtakım rüşvet ve değişik dedikodular çıkan valiyi azletmeyi düşünmüş, ancak şu an için bunun doğru olmayacağı düşüncesiyle bu işi Şûrâ'nın seçeceği yeni halifeye bırakmıştı.²⁷

2-Basra: Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği noktada bulunan Basra, birçok önemli yolun kavşağında, özellikle de Irak'a deniz yoluyla girilebilecek bir yerde bulunması nedeniyle önemli bir konumda bulunuyordu.

Hz. Ömer 17/638 yılında Irak cephesinde fetihlerde bulunan Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bir mektup yazarak Basra topraklarına yerleşmesi için bir ordu göndermesi talimatını vermişti. Sa'd ordudaki görevlilerden biri olan Utbe b. Gazvân'ı bölgeye göndermiş; Utbe Basra'yı planlayıp kurmuş²⁸ ve oranın ilk valisi olarak atanmıştı. Utbe daha sonra hacca giderken yerine Muğire b. Şube'yi vekil bırakmış, dönüş yolunda da vefat etmişti. Bunun üzerine Halife Ömer Muğire'nin valilik görevine vekil olarak devam etmesini uygun görmüştü.

Hz. Ömer daha sonra şehirde valilik görevine bakan Muğire'yi tekrar namaz imamı olarak görevlendirirken H.17 yılında valiliğe Ebu Musa el-Es'ârî'yi tayin etti. Bu sırada bazı Basralılar Muğire'yi Halife'ye şikâyet etmişler, Halife de validen Muğire'nin Medine'ye gönderilmesini istemişti.²⁹ H.19'da da Halife Ebu Musa'yı Basra valiliğinden alarak yerine Osman b. Ebi'l-Âs'ı tayin etmişti.³⁰

3-Şam ve Humus: Şam H. 14'de Halid b. Velid'in komutasında fethedilmişti. Ancak bu sırada Hz. Ömer Halid b. Velid'i görevinden almıştı.³¹ Şam bölgesindeki fetihlerin komutanı da olan Ebû Ubeyde b. Cerrâh ilk Şam valisi olarak tayin edilmiş, vefat etmeden önce yerine dayısının oğlu İyâd b. Ganem'in tayin edilmesini vasiyet etmişti.³² H.18'de Hz. Ömer, Ebu Ubeyde ve Yezid b. Süfyanın ölüm haberini alınca Muaviye b. Ebî Süfyân'ı Şam orduları komutanlığına atamış ona ayrıca vergileri toplama yetkisi de vermişti. Şurahbil b. Hasene'yi de Ürdün'e hem ordu komutanlığına hem de bölgenin haracını toplamak üzere vergi görevlisi olarak atamıştı.³³

²⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitâbu et-Tabakâti'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer, (Medine: Mektebetu'l- Hanci, 2001), 6: 20; Belâzurî, *Futûh*, 469; İbn Hibbân, *Siretü'n,Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 394-395.

²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6: 20.

²⁸ Salih Ahmed Ali, *Hitatu'l-Basra ve Mntakatuhâ*, (Bağdat: 1986), 5; Hartman, R. "Basra" *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 320; Demircan, *Râşid Halifeler*, 63.

²⁹ İbn Hibbân, *Siretü'n,Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ* 377, 378, 380.

³⁰ İbn Hibbân, *Siretü'n,Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 386.

³¹ İbn Hibbân, *Siretü'n,Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 369-370.

³² Belâzurî, *Futûh*, 255, 263 vd.

³³ İbn Hibbân, *Siretü'n,Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 382.

Bir süre sonra Şam valisi olarak görev yapan İyâd öldüğünde Hz. Ömer, Saîd b. Âmir b. Hizyem el-Cumahî el-Kureysî'yi Şam'a tayin etmiş, onun da ölümü üzerine Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi bu göreve getirmişti. Diğer taraftan Ürdün ve Şam valisi Yezîd b. Ebî Süfyân vefat ettiğinde, kardeşi Muâviye'yi Halife Ömer göreve getirmişti.³⁴ H. 21 yılında bu bölgenin fethinde bulunan ve şehrin ilk valisi Halid b. Velid vefat etmişti.³⁵ Yerine atanan Umeyr b. Sa'd ise Hz. Ömer vefat ettiğinde Humus ve Kinnesrin valiliklerini yürütüyordu.³⁶

4-Mısır: Bizans İmparatorluğu'na tâbi bulunan Mısır, komşu sınır olması nedeniyle aynı zamanda devlet için tehdit olarak görülmüş; bu nedenle de zengin hububat üretim merkezi olan bölge Hz. Ömer döneminde 18/639 yılında Amr b. el-Âs tarafından fethedilmiştir.³⁷ 26/646 yılına kadar Vali Amr tarafından yönetilen Mısır'ın sınırları, bu tarihte İskenderiye'de çıkan ayaklanmanın bastırılmasından sonra kuzeyde Akdeniz, batıda Libya Çölü, doğuda Kızıldeniz ve Arabistan Çölü'nden oluşan oldukça geniş toprakları içine alacak şekilde genişlemişti.

Hz. Ömer, vefat etmeden önce Amr'ın Mısır'daki yetkilerini kısıtlayıcı birtakım tedbirlere başvurmuştu. Buna göre halife, Mısır'ı Aşağı (Delta) ve Yukarı Mısır (Saîd) olmak üzere iki kısma ayırarak, Yukarı Mısır'ın yönetimini Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e verirken, Amr'ı da Aşağı Mısır'ın yönetimine tayin etmişti. Hz. Ömer bunu yaparken Mısır'dan gelen vergi gelirlerinin azalmasını sebep göstermişti.³⁸ Halifenin Amr'ı Aşağı Mısır'a vali yapmasının nedeni, onun eski bir tüccar olması dolayısıyla buradaki gelirleri artırabileceği ümidiydi.³⁹ Abdullah'ın idare ettiği bölgenin merkezi Feyyum, Amr'ın idare ettiği bölgenin merkezi ise Fustat şehri idi.⁴⁰

5-Mekke: Hz. Ömer halife seçildikten sonra Mekke'ye Nâfi b. Abdu'l-Hâris'i vali olarak atamıştı.⁴¹

6-Tâif: Hz. Ömer halife olduğunda, Utbe b. Ebî Süfyân'ı Tâif'e hem vali hem de

³⁴ Belâzurî, *Futûh*, 255, 263 vd.

³⁵ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 386.

³⁶ Belâzurî, *Futûh*, 255 vd.; İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil Fi'l-Târîh*, trc. Ahmet Ağrakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 3:122.

³⁷ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 384.

³⁸ Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul:Boğaziçi Yayınları, 1980), 1, 251; M. Muhammed Zeytûn, "el-Fethu'l-İslâmî li-Şimâli İfrikkiye", *Müerrihu'l-Arab*, (Bağdat 1981), 16/A, 51.

³⁹ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest, (Beyrut: 1908), 11.

⁴⁰ Halife b. Hayyat., *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, (Riyad: 1985),159; Ebû Hanife Ahmed Dâvûd ed-Dineverî, *Ahbâru't-Twâl*, thk. Abdülmün'im Âmir-Cemâleddîn eş-Şeyyâl (Kahire: 1960), 139.

⁴¹ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 395.

zekât âmili olarak görevlendirmişti. Daha sonra hakkında şikâyetler olunca azlederek⁴² Süfyân b. Abdullah es-Sakâfî'yi vali olarak tayin etmişti.⁴³

7-Yemen: İslam topraklarına katıldıktan sonra idari taksimat bakımından Cened, San'â ve Hadramevt olarak üç bölgeye ayrılan Yemen'in⁴⁴ bu idari taksimatı Hz. Ömer döneminde değiştirilmiş ve bu üç bölgede sadece Ya'lâ b. Münye vali olarak görev yapmıştı. Fakat Hz. Ömer son yıllarında bilinmeyen bir sebeple, Ya'lâ b. Münye'yi sadece San'â'ya, Abdullah b. Ebî Rebîa'yı da el-Cened'e vali olarak tayin etmişti.

9-Bahreyn: Hz. Ebubekir döneminde Bahreyn de vali olarak Alâ b. el Hadrami görev yapıyordu. Ala Halifeye bilgi vermeden fetihlere katılmak için denizden bölgeye hareket etmiş bundan haberdar olan Halife tarafından da görevden alınmış⁴⁵ Hz. Ömer daha sonra Kudâme b. Maz'ûn'u bu göreve tayin etmiş ancak H.20 yılında Halife onu da görevden almıştı.⁴⁶ Hz. Ömer vefat ettiğinde Osmân b. Ebi'l-Âs es-Sakâfî vali olarak görev yapıyordu.⁴⁷

10-Hadramevt: Adıyy b. Nevfel, Hz. Ömer döneminde bir ara Hadramevt valiliği görevinde bulunmuş⁴⁸ ancak daha sonra Osmân b. Ebi'l-Âs göreve getirilmiştir.⁴⁹

Hz. Ömer vefat ettiğinde;

- 1- Kûfe'de Muğire b. Şube;
- 2- Basra'da Ebu Musa el-Eş'âri;
- 3- Şam'da Muaviye b. Ebî Süfyan;
- 4- Mısır'da ise Amr b. Âs;
- 5- Mekke'de Nafi b. Abdullah el-Hâris;
- 6- Taif'de Süfyan b. Abdullah es-Sakâfî;
- 7- Yemen'de Ya'la b. Münye;
- 8- Cened'de Abdullah b. Rebîa;
- 9- Bahteyn'de Osmân b. Ebi'l-Âs es-Sakâfî;

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerî et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: ts.), 4: 241.

⁴³ Taberî, *Tarih*, 4: 421; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, (Kahire: 1986), 139.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 194; R. Strothmann, "San'â", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 10: 180.

⁴⁵ Mehmet Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 122.

⁴⁶ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 383.

⁴⁷ Abdullah b. Mus'ab b. ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureys*, thk. E. Levi Provencal (Kahire: 1982), 209; İbn Hazm İmam Hafız Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelusî *Cevâmiu's-Sîre ve Hamse-i Resâilî'l-Uhrâ*, thk. İhsan Abbâs, Nasuruddîn el-Esed (Mısır, ts). 120.

⁴⁸ H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 2: 154.

⁴⁹ Taberî, *Tarih*, 4: 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 194; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, 140.

10- Hadramevt'te ise Osmân b. Ebi'l-Âs görev yapıyordu.⁵⁰

3- Hz. Ömer'in Yönetim Politikası

Hz. Ebubekir'den sonra devleti yönetmekle görevlendirilen Hz. Ömer halife olduktan sonraki ilk konuşmasında nasıl bir yönetim usulü benimseyeceğini şöyle anlatıyordu:

".....Ben Müslümanım ve Allah'ın kullarından zayıf bir kulum. Sadece Allah'ın yardım ettiği kişi zayıf değildir. Başınıza yönetici olmam ahlakımdan hiçbir şey değiştirmeyecek "sakın biriniz söyle demesin: Ömer Müslümanların başına geçince değişti". Bir kişiye zulmedersem onun hakkını kendim veririm. Huzurunuzda getirir ve gerekçemi size açıklarım. Müminlerin emirine işi düşen, herhangi bir haksızlığa uğrayan ya da bir hakkı konusunda bize kızgın olan kim olursa olsun bana bildirsin. Çünkü ben de sizden biriyim. Sahip olduğum iktidar ve yetki, size karşı büyüklük taslamama, kapımı yüzünüze çarpmama ve size karşı haksızlığı karşılıksız bırakmama sebep olmasın... Aranızda herhangi biri benden davacı olursa hakkımızda karar verme yetkisini sizden bir kişiye vereceğim ve bu kişinin de hükmüne boyun eğeceğim... Başkalarının haklarını kendi kendinize verin. Bana halini arz edecek kişiyi engellemeyin meselesini bana arz etsin. Çünkü insanlar arasında karar verirken adaletten ayrılıp tarafgirlik, kayırma ve keyfilik yapmam. Başkasına vermesi gereken (bir hakkı) alıkoyan ya da Müslümanların kanını, namusunu ve nefsinin (izzet ve şerefini) helal sayan kişiye akrabalık hatırımını da araya koysa ceza uygulayım... Ben bana verilen emanetten ve içinde bulunduğum yetkiden dolayı sorumluyum. ... Bana verilen bu emaneti ehil olmayana vermedim, işin başına da getirecek değilim. Vazifeye sadece Müslümanlara (halka) saygı gösterenlere vereceğim. Bu kişiler diğerlerinden daha fazla bu göreve layıktır."⁵¹... "Şu dünya saltanatına gelince, bütün bunlar fani şeyler, bizler kardeşiz.. Bu işte başa tayin edilen kimse hata ve fitneye düşme konusundan diğerlerinden daha öndedir. Allah korursa o başka."⁵²

Yönetim ve yöneticiler konusunda adeta bir tarihi manifesto özelliği taşıyan sözkonusu kayıt, Ebu Müslim Horasanî'den Şeyh Edebali'ye kadar bir çok ünlü düşünür ve bilginin yönetim konusundaki söylediklerinin önsözüdür. Bu özelliği ile "boynuzsuz

⁵⁰ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 400.

⁵¹ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 365-366.

⁵² Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 Hz. Ömer*, 57.

koyun ile boynuzlu koyun”un hakları konusunda bile sorumlu tutulacağı bilincinde olan bir sahabe, muttaki bir yönetici Hz. Ömer’in yönetim politikasını belirlemesi bakımından tarihte önemli bir yere sahiptir. Söz konusu metin Hz. Ömer döneminin her yönüyle adalete uygun olacağını, adaleti uygulama ve hakkı yerine getirme konusunda kimseye taviz verilmeyeceğinin halifelik döneminde yaptığı uygulamalardan da görüleceği üzere bir ön garantisidir.

Hz. Ömer, kimseye haksızlık yapmayacağını, haksızlığa uğrayanın da yanında olduğunu, kapısının sonuna kadar açık olduğunu bildirirken yöneticilerini kapılarını kapatmamaları konusunda ikaz ediyordu. Yöneticinin muhatabına saygı göstereceğini, kaba, katı ve sert bir üslup kullanamayacağını ve “büyüklük taslamaya” kapısının kapalı olduğuna işaret ederken, tüm icraatlarının halkın seçeceği gerçek hakimler tarafından sorgulanmasını istediğini, kendisi hakkında verilecek hüküm ne olursa olsun boyun eğeceğini bildiriyordu.

Rasulullah tarafından kendisine “Faruk” sıfatı layık görülen⁵³ Hz. Ömer’in adalet haykırışı olduğu her yönünden görülen sözlerinde halkın mal, can, onur ve şerefine tasallut edenlerin akrabaları, kabilesi bile olsa asla affetmeyeceğini, kendisine verilen yönetim emanetinde sorumlu olduğunu, bu yetkiyi de ancak hak edenlerle paylaşabileceğini belirtiyordu.

“Hz. Ömer İslam’da var olan insan unsurunu, kamu yararını ön plana alarak dini hükümlerin insana yönelik olduğunu, bu sebeple bunların bir kısmının dönemsel olduğunu gerekirse uygulanmayabileceğini göstermişti. O zahiri olarak Müslümanlıktan öte, Müslümanlığın özünü uygulamayı savunmuş ve şöyle demiştir: *“İnsanın ağzının laf yapmasına aldırmayın. Kim emaneti koruyor ve insanların namusuna saygı gösteriyorsa ona değer verin, işte insan O’dur. Kişinin namaz ve orucuna değil, onun aklına ve sadakatine bakın. Ben imanını ortaya koyan müminden ve küfrünü ortaya koyan kafirden korkmam. Lakin imana bürünmüş münafıktan ve onun başkası adına çalışmasından korkarım.”* Bütün bu nedenlerden dolayı Halife Ömer, kıtlık yılında halkın açlıktan hırsızlık yapabileceğini düşünerek hırsızlık suçuna verilen el kesme cezasını kaldırmış, piyasa fiyatlarına Hz. Peygamberin uygulamalarının aksine müdahale etmiş, Rasulullah’ın Hudeybiye’de altında biat aldığı ağacın kutsanmaya başlaması üzerine onu kestirmiş; fethedilen arazileri ganimet kapsamından çıkarması gibi onun uygulamaları halka yönelik

⁵³ Taberî, *Tarih*, 4: 195; Suyutî, Celâluddîn İbrahim, *Târîhu’l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmid, (Beirut: Dâru’l-Cil, 1988), 133.

politikasında günün koşullarını ve insan unsurunu ön plana çıkaran yaklaşımlarıdır.”⁵⁴

Yaptığı tüm icraatların hesabını vereceği bilincinde olan Halife Ömer, bunu yönetim döneminin her safhasında gözönüne almış; ahiret kaygısıyla ağladığına etrafındakiler şahit olmuştur. Hançerlenip yaralandığında da, ağlaması üzerine Abdullah b. Abbas ona: “*Ey Müminlerin Emiri! Vallahi senin Müslüman oluşun İslam’a büyük bir yardım halifelüğün ise bir fetih olmuş, yeryüzünü adaletle doldurmuştur.*” deyince Ömer: “*Sen Allah’a kavuşulduğu günde, benim için böyle şehadette bulunur musun?*” diye sorması üzerine, “*Evet*” cevabını alınca hoşuna gitti. “Böylesine hesap verme kaygısında olan bir liderin “Adalet Güneşi” olarak tarihte yerini almasına şaşmamak gerekir.”⁵⁵ O, “*En sevdiğim insanlar, bana kusurlarımı söyleyenlerdir*” diyerek, insanları gerçeği ifade etmeleri hususunda cesaretlendirmiştir. Halkın yiyemediğini yememiş, giyemediğini giymemiştir. Sıkıntılı durumlarda maddi ve manevi desteklerini esirgememiş ve valilerini de bu yönde davranmaya zorlamıştır.⁵⁶ Hz. Ömer yönetimi bugünün anlayışında bir “iffet abidesi” olarak tarihe geçmiştir. Onun görevlilerinden hiçbirisi onun hoşlanmayacağı insanlığa, akla ve ahlaka aykırı şeyler yapamazdı. Medâin’in fethinden sonra kendisine gönderilen Kısra’nın muhteşem hazinelerine baktığı zaman “*Bunları bize gönderen kimseler gerçekten emin kimselerdir.*” diyerek hoşnutluğunu ifade etmiş, bunu duyan Hz. Ali ise “*Sen iffetli oldun, halkın da iffetli oldu. Eğer sen bolca yiyip içseydin, onlar da yiyip içerlerdi.*” karşılığını vermişti. ⁵⁷

Giyim kuşamında sıradan insanlar gibi yaşayan Hz. Ömer bir gün Cuma namazı için mescide gittiğinde halktan özür diledi ve : “*şu gömlek yüzünden geç kaldım*” dedi. Gömlek kısa olması nedeniyle kollarını uzatmaya çalışmış ancak yapamamıştı. Gömleğin kollarını tutup uzatıyordu; fakat bırakınca tekrar çekiliyordu.⁵⁸ Halifenin sade yaşantısı sadece şahsı için değil, aile bireyleri için de bağlayıcı olmuştu. Kadisiye Savaşı sonrası ordusundan gelen haberciyi evine götürüp yemek ikram eden Ömer, karısını da yemeğe davet etmiş, yeni elbisesi olmadığı için sofraya gelmeyeceğini söyleyen Ümmü Gülsüm’e : “*Sana, Ali’nin kızı ve Ömer’in karısı denmesine razı değil misin?*” diyerek karşılık vermişti. Hz. Ömer’in bu sade ve basit yaşantısı, yakalanıp esir olarak karşısına

⁵⁴ Azimli, *Dört Halife’yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 50-52.

⁵⁵ Halit Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 155.

⁵⁶ Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, 372.

⁵⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Uyûnu’l-Ahbâr*, (Mısır: Matbaatu Daru’l-Kutubi’l-Mısriyye.1963), 1:52-53; Taberî, *Tarih*, 2: 466.

⁵⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 305-306.

getirilen, kendisini halife olarak düşünmediği için şaşırın Hürmüzan'ın dilinde; “*Onun bir peygamber olması gerekir*” şeklinde ifadesini bulmuştu.⁵⁹

Yönetiminde asla “herşeyi ben bilirim” tavrını takınmayan Halife Ömer konuları kavrayış gücüne sahip zeki insanların görüşlerine değer vermiş hatta onları ödüllendirmiştir. Kendisine gelen bir kadının, üstü örtülü imalı kelimelerle kocasından şikayetine ilişkin detayları anlayarak bunu karara bağlayan Ka'b b. Sûr'u da Basra kâdılığına tayin etmişti.⁶⁰ Halifeliğin halka fiilen hizmet olduğu bilincindeki Hz. Ömer, Medine'de bekçilik görevini zaman zaman bizzat kendisi yürütmüş şehre gelen ticaret kervanlarına da korumalık yapmıştır.⁶¹ Gücünü ve benliği de zapt altına almakta kararlı olan halife bir bayram günü mescide giderek hutbeye çıkmış ve “*Ey insanlar! Ben Mahzum oğulları kabilesinde teyzelerime çobanlık yaptığımı hatırlıyorum. Onlar bana bir avuç hurma veya kuru üzüm verirlerdi. Bunun için büyük zorluklar için de bütün gün çalışıyordum.*” dedikten sonra minberden inmiş, Abdurrahman b. Avf'ın buna şaşırarak neden kendisini ayıpladığını sorusuna ise şu cevabı vermişti: “*Nefsikle başbaşa kaldım. Bana dedi ki: Sen Müminlerin Emîrisin. Senden üstün kim olabilir? Ben de ona haddini bildirmek istedim*”⁶²

Hz. Ömer hem kendisi hem de valileri devlet malı konusunda oldukça hassas davranmışlar, en küçük bir suistimali bile katı bir şekilde cezalandırmışlardır. Oğulları Abdullah ve Ubeydullah, bir ordu ile Irak seferi dönüşünde Basra'ya uğramışlar vali Ebû Musa el-Eş'arî'nin ganimet mallarından kendilerine verdiği parayla ticaret yapıp kâr ettikten sonra, ana parayı da devlet hazinesine ödemek istemişlerdi. Bunu öğrenen Halife çok kızmış ve onlardan kârlarının yarısını da alıp hazineye koymuş⁶³ ve ailesine şu uyarıyı yapmıştı: “*İnsanlar sizi, yırtıcı kuşun eti gözetlediği gibi gözetlerler. Allah'a yemin ederim ki, sizden birinizin bu yasakları yaptığını görürsem, onun cezasını kat kat veririm.*”⁶⁴

Halife Ömer, devlet mallarına bütün Müslümanların emaneti, bir yetim malı gibi bakardı. Ahnef b. Kays, havanın çok sıcak olduğu bir gün Ömer'i ziyarete gittiğinde, devlete ait develeri güneşten korumak için katranlarken gördü. Ahnef'e: “*Elbiseni koyup*

⁵⁹ İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâduddin İsmail el-Hâfız b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7:142-143.

⁶⁰ M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatu's-Sahâbe*, çev. Ali Arslan (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 3: 256-258; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 111-112.

⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 280; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7: 223-224; Kettânî, *et-Terâtibül-İdariyye*, 1:458.

⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 273; M. Yusuf Kandehlevî, *Hayatu's-Sahâbe*, çev. Ali Arslan (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 3: 116; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 142-143.

⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Muvatta'*, “Kırâz” 1.

⁶⁴ H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1: 316; Kandehlevî, *Hayatu's-Sahâbe*, 3: 202.

gel de bana yardım et, bu malda kaç kişinin hakkı olduğunu biliyorsun.” dedi. Oradan geçen birisi bu işi neden bir köleye yaptırmayıp da kendisinin yaptığını sorunca: *“Benden ve Ahneften daha iyi köle kimmiş? Çünkü Müslümanların yönetim işini üstlenmiş, nasihat ve emanette kölenin efendisine görevi gibi yapması gerekir.”* şeklinde cevap vermişti. Bu konuda başka uyarıyı da azadlısı Eslem’e yapmıştır. O, bu olayı şöyle anlatır: *“Bir defasında Ömer, Beytülmalin develerini benimle meraya gönderiyordu; eşyalarımı içlerinden birinin üzerine yüklemiştim. Yükümün semiz bir dişi deve üzerinde olduğunu gören Ömer şöyle dedi: “Müslümanların hazinesine gelir getiren bir deveye ağırlık veriyorsun, onu yoruyorsun, işte bir yaşında (hastalıklı) bir erkek deve, işte sütü olmayan deve, bunlar ne güne duruyor?”*⁶⁵

Hz. Ömer, sıcak bir günde dışarı çıktığında binekli bir köle geçtiğini görmüş ve köleden kendisini de almasını istemiş ve onun bineğin önüne binmesi teklifini reddederek halkın bakışları arasında bineğin terkinde binmişti.⁶⁶ Görevde, bulunduğu makamı “halkın yönetimi” dışında kendi çıkarları için kullanmayan, yakınlarına da bu imkanı asla vermeyen Hz. Ömer, halifeliği fiilen devam ettiği halde vefat etmeden önce oğlu Adbullah’ı Hz. Aişe’ye göndererek ondan Rasulullah’ın yanına gömülmek için izin istemiş, hatta oğluna *“Ömer sana selam ediyor de. Sakın müminlerin emiri deme, bugün artık ben müminlerin emiri değilim”* şeklindeki yaklaşımı oldukça manidardır. Halifenin bununla yetinmeyip kendisine izin verildiği halde vefatından sonra defin için izin istenmesini de vasiyet etmiş *“izin verilmezse beni halk mezarlığına defnedin”* diyerek ölmeden önce aldığı iznin kendisinin halife olmasından dolayı çekinilerek verildiğini düşüncesine sahip bir devlet adamı olarak düşüncelerinin her dönem iyi anlaşılması gereklidir.⁶⁷

A- Görevli Tayininde Takip Edilen Yöntem

Hz. Ömer kendisinden önceki dönemden beri devam gelen yönetici atama politikasını devam ettirirken, yeni fethedilen yerlere fetihlerde görev alan komutanlar vali olarak atanmaya başlanmıştır.⁶⁸ Bunun yanında sınır bölgelerindeki valiler hem ordu komutanı hem vali olarak görev yapmakta iken, bazen bölgenin yargı işleri de onların emrine verilmişti. Bölge valileri diyebileceğimiz bu valiler sefere çıktıklarında yerlerine ve eyalete bağlı diğer yerlere de vali atayabilmekteydiler. Basra’ya ilk atanan

⁶⁵ Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, 324.

⁶⁶ Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, 144.

⁶⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 313-314; Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, 145-146.

⁶⁸ Yahya b. Adem, *Kitabu’l-Harac*, 38.

vali Utbe b. Gazvân, Mısır valisi Amr b. el-Âs ve ilk Şam valisi Ebû Ubeyde bu yöntemle vali olarak atanmışlardır.

Hız. Ömer, Hız. Muhammed döneminde olduğu gibi yönetici atamada akrabalarına karşı oldukça kesin çizgilerle karşı çıkmış ve hiçbir akrabasını devlet yönetiminde görevlendirmemiştir. O halifeliği boyunca kendi kabilesi Adiy'den hiç kimseyi vali, vergi memuru veya kâdı olarak tayin etmedi. Ümeyyeoğulları ve Haşimoğullarından dengeli bir siyaset izleyerek devlet yönetiminde faydalandı.⁶⁹ Ona göre devlet hizmetlerinde görev almak sahabenin fazileti çekilmiş bir çilenin karşılığıydı; babadan oğula intikal eden soya ait bağlılığın eseri değildi.⁷⁰ Bu nedenle görev dağılımda hiçbir kabileye öncelik tanımadı. "Onun devlet işlerini kabilelerin tasallutundan önlemesi döneminin en önemli olayıdır. Bu işi başta kendi kabilesine uyguladı ve hiçbir akrabasına öncelik tanımadı. Hatta onlar Hız. Ömer döneminde hiçbir dönemde çekmedikleri kadar sıkıntı çektiler."⁷¹

Hız. Ömer, yönetici atamaları sırasında görevlilere önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Vali yönetici tayin edeceği kişilerde dikkat çekici ve gösterişli elbise giymemesi, lüks yemekler yememesi, kapısını ihtiyaç sahiplerine kapamaması ve cins ata binmemesi hususunda teminat alır;⁷² kendisi de bu ilkelere uyardı. Halife kazanılmış paranın israf ve lüks olarak harcanmasını hoş görmüyor; fakirlerin de bulunduğu bir ortamda zenginlerin daha mütevazî şartlarda yaşamasından yana idi.⁷³ Valiler atandıkları göreve gitmeden önce sahip oldukları mal varlıkları kayıt altına alınırdı. Görevleri sona ermesi veya görevden alınma sonrası mal varlıkları tekrar gözden geçirilerek mal varlığındaki artışlar sorgulanırdı. Bu hususta, mal artışının kendisi veya mevlasını ticaret yapmasından veya hediye olduğu yönündeki savunmalarına itibar etmezdi.⁷⁴ Mallarında olağan dışı artış olan valiler ya görevden alınırdı ya da mallarına el konulurdu.⁷⁵

Hız. Ömer atayacağı yöneticiler için ise şunları söylemişti: "*Öyle bir kişi istiyorum ki, emir seçildiğinde sanki onlardan birisi gibi olsun. Emir seçilmediği takdirde de sanki*

⁶⁹ Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 143

⁷⁰ Hatipoğlu, M. Said, "Hilafetin Kureşliliği" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1978), 154-155.

⁷¹ Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hız. Ömer*, 53.

⁷² İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr*, 1:116.

⁷³ Bk. İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer, *Târihu'l-Medînetü'l-Münevvere*, thk. Muhammed Şeltût, (Cidde: Seyyid Habib Mahmud Ahmed Adına. 1973), 3: 833-836.

⁷⁴ Kettâni, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, 2: 29.

⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 82; Belâzurî, *Futûh*, 314-315.

*onların emiriymiş gibi davransın.*⁷⁶ O görevlendirme konusunda yetkili olduğu halde görevli tayininde çoğu zaman istişare yöntemini de kullanmıştır. Bir gün Hz. Ömer huzurunda bulunan gruba dönerek “*Kûfeliler ne para ne de yönetici beğeniyorlar. Onlardan da hiçbir yönetici razı değil. Kûfeliler beni hayli zor duruma soktular. Onlara kimi yönetici olarak atayım?*” diye sorduğunda orada bulunan Muğire b. Şube, “*Müslüman birinin takvası kendine, onun zayıflığından dolayı getireceği idari yük de senin sırtına binecektir. Güçlü kişinin yönetimindeki başarısı ise kendisine ve sanadır*” deyince Hz. Ömer Muğire b. Şube’ye Kûfe valiliğini teklif etmiş, kabul edince de onu tayin etmiştir.

Hz. Ömer görevli atamalarında halktan gelen talep ve şikayetleri dikkate almıştı. Bu açıdan bakıldığında Kûfelilerden gelen talep ve şikayetleri dikkate alarak 17-23 yılları arasında şehir halkını ve şehrin ileri gelenlerini razı edebilmek için 4 vali tayin etmiş ve azletmiştir.⁷⁷ Halife orduya komutan tayininde ise askerlerin taleplerini de dikkate almıştı. Müsenne b. Haris Hz. Ömer Irak’ta iken yanına gelip yaptıkları savaş için halifeden asker talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Halife yanında bulunduğu topluluğa bir konuşma yaparak İran topraklarındaki fetihler için savaşa teşvik etmiş; sadece Ebu Ubeyd b. Mesud es-Sekâfi göreve talip olmuştu. Hz. Ömer askerlerden gelen “başımıza bir komutan tayin et” talebi üzerine de Ebu Ubeyd’i komutan atayarak karşılık vermişti.⁷⁸

Hz. Ömer halifeliğinin son günlerinde yerine geçecek halifeden görev yeri ve isimlerini belirttiği kişilerin vali olarak tayin edilmelerini istemiştir. Bu açıdan bakıldığında halifelerin vasiyetleri de vali atanmasında bir yöntem olarak kullanılmıştır. Hz. Ömer sözkonusu vasiyetinde kendisinden sonraki halifeye Sa’d b. Vakkâs’ın Kûfe’ye, Ebu Musa el-Eş’âri’nin ise Basra’ya vali tayin edilmesini istemiştir.⁷⁹

Aslında halk Hz. Ömer’in yönetiminden –hayli sert olmasına rağmen– memnundur. Bu nedenle yaklaşık 10 yıldır devam eden düzenin bozulmasını istemediklerini hissettirmek için bir saldırı sonrası yaralanan halifeden yerine vekil atamasını talep etmişlerdir. Hz. Ömer’e gelen talepler, öncelikle, Hz. Ebu Bekir’in yaptığı gibi halifeyi vasiyet edip etmeyeceği şeklindeki sorulardan ibarettir.⁸⁰ Hz. Ömer

⁷⁶ Kandehlevi, *Hayatu’s-Sahâbe*, 2: 99; Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, 329.

⁷⁷ Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Vâzih, *Târîhu’l-Ya’kûbî*. thk. Abdu’l-Emir Mühna (Beyrut: Şirketü’l-Ulemi Li’l-Matbuât, 2010), 2:47; Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, 35.

⁷⁸ İbn Hibbân, *Siretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’k-Hulefa*, 367-368.

⁷⁹ Belâzurî, *Futûh*, 469.

⁸⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 3: 61; Taberî, *Târîh*, 4: 227.

bu soru karşısında yüzünü çevirerek⁸¹ âdeta “Hayır!” cevabını vermiş, sonra da “*Ben bu işler için nefsimi zora soktum ve aile efradımı birçok şeyden mahrum ettim. Şayet bu işten günahsız olarak kurtulabilirsem ne mutlu bana!*”⁸² demişti.

B- Halife'nin Devlet Görevlileri ile İlişkisi

Hz. Ömer dönemi gelirlerdeki artışın ve buna bağlı olarak refahın bol olduğu bir dönemdi. Bu nedenle olsa gerek Hz. Ömer ekonomik anlamda yöneticilerin durumlarını sıkı bir biçimde kontrol ederdi. Vilayetlerden toplanan vergi gelirlerinin merkeze ulaştırılması, toplanan vergilerden halka yapılan dağıtımlarda adaletli olup olmadıkları ve vergilerin yıllık artış oranları konusu dikkatle takip ediliyordu.⁸³ Muhammed b. Mesleme bu amaçla Halife'nin devlet görevlileri üzerinde bir müfettişi gibi görev yapmıştı.⁸⁴

Onun tayin ettiği görevlilerde bir o kadar işini hakkıyla yapan dirayetli komutanlardı. İran bölgesindeki fetihler sırasında Ahnef b. Kays zorluk nedeniyle fethin durdurulması yönünde görüş bildiren Halife ile tartışmaktan çekinmemiş, sonunda Hz. Ömer komutanın ısrarı doğrultusunda emir vermişti.⁸⁵ Kûfe'de Vali Sa'd b. Ebî Vakkâs fetih sonrası Medâin'deki Kisra'nın sarayının kapısını söktürüp Kûfe'de kendine yaptırdığı köşke kapı yaptırmıştı. Üstelik yaptırdığı bu kapıyı da kapatarak yanına girmek isteyenlere adamları vasıtasıyla izni vermemişti. Durumdan haberdar olan Halife, yine Muhammed b. Mesleme'yi yazdığı bir mektupla Kûfe'ye göndermişti. Halife mektupta valiye şunları yazmıştı: “*Kisra'nın köşküne benzer bir köşk yaptırdığın haberini aldım. Kisra'nın köşkünün kapısını da getirip kendi köşkünde kullanmışsın; kapına da adamlar koyup ihtiyaç sahiplerini menetmek için Hz. Peygamber'in yolunu bırakıp Kisra'nın yolunu tutmuşsun. Köşk Kisra'ya vefa etmedi, zira onu köşkten mezara indirdiler.*” Mektup üzerine oldukça mahcup olan vali Sa'd mütevazî bir eve taşınmış; Muhammed b. Mesleme de köşkün kapısını yakmıştı.⁸⁶ Mısır valisi İyâd b. Ganem'in ince elbiseler giydiğini ve hacipler edindiğini duyunca da derhal onu çağırıp koyun güttürmesi⁸⁷ gibi uygulamaları onun yönetimde ayrıcalıklı bir konuma şiddetle karşı çıktığını ortaya koymaktadır.

⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 61.

⁸² Taberî, *Tarih*, 4: 228.

⁸³ Belâzurî, *Futûh*, 314-315.

⁸⁴ Belâzurî, *Futûh*, 398-399.

⁸⁵ Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 81.

⁸⁶ Belâzurî, *Futûh*, 398-399.

⁸⁷ Ebû Yusuf, Yakub. b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, trc. Ali Özek (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973), 191-192.

Halife yönetimde asla başına buyruk olmayı kabul etmemiş, bu doğrultuda hareket eden Komutan Halid b. Velid'i Şam fetihleri sırasında görevinden almıştı. Gerektiğinde çok geniş yetki verdiği görevlilerin elindeki yetkiyi de kısıtlayabiliyor, verdiği yetkinin de hesabını sormaktan kaçınmıyordu. Valiler içerisinde halka kötülük yapan, baskı kuran ve zulmedenleri affetmez hemen görevden alır ve cezalandırırdı.⁸⁸

Devlet idari gücünü insanlara hissettirmek için, halkın gizli hal ve kusurlarını araştırıp onları cezalandırmayı yasaklamıştı. Kendisi de bizzat şahit olduğu özel hayata ilişkin birçok olayı da görmezden gelmişti.⁸⁹ Halife Medine'ye ziyaret amacıyla gelenlerden valileri, kadıları ve vergi memurları ile ilgili bilgiler alır, gerektiğinde valiyi çağırarak sorgular. "Namazı iyi kıldıramıyor" şikayeti üzerine Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı, yine aynı şehre vali olarak atadığı Ammar b. Yâsir'i de "Yöneticilikten anlamıyor" şeklindeki şikayetler üzerine görevden almıştı.⁹⁰ Halife'nin Sa'd b. Ebî Vakkâs hakkında şikayet geldiğinde Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirdiği, onun da Kûfe'ye giderek camileri dolaşıp halkın görüşlerine başvurduğu bildirilir.⁹¹ Bu durum, halifenin eyaletlere gönderdiği valilerin denetiminde titizliğini gözler önüne sermektedir.

Yine önemli şehirlerden biri olan Mısır'da Vali Amr b. Âs'ın haksız yere mal, köle, eşya ve hayvan edinmesi ile ilgili bir şikâyet üzerine halife valiye mektup göndererek bilgi talep etmiş, ancak valinin gönderdiği mektup şikâyet konusundaki hususların cevaplandırılmasında yetersiz kalınca Halife, Muhammed b. Mesleme'yi teftiş için Mısır'a göndermiştir. Yapılan tahkikat ile valiye ait olan malların sayımı yapılmış ve fazla olan kısmına da el konulmuş, kendisi de uyarılmıştı.⁹² Yine Hz. Ömer'in mali konulardaki denetimlerden birisinde İsfahan beytülmal görevlisi Halid b. Hâris'in kazancındaki aşırı artışın tespiti sonucu, mallarının yarısına el konulması olayıdır.⁹³

Hz. Ömer, Bahreyn valisi Kudâme b. Maz'un hakkında şikâyet aldığı valiyi başkente çağırarak, şahitleri dinleyerek yaptığı tahkikat sonucunda suçu sabit olan valisini cezalandırmıştı.⁹⁴ Yine Halife topladığı haracı kendisine geç ulaştırarak vergi görevlisi Said b. Âmir b. Hidyem'i azarlamış ve tepki göstermişti.⁹⁵ Gayri Müslimlerden alınan cizye konusunda dikkat çekici bir olay da Irak'ta görevli olan Utbe b. Ferkad'ın Hz. Ömer'e 40.000 dirhem şarap vergisi göndermesi konusunda yaşanmıştı. Şaraptan

⁸⁸ Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 58-59.

⁸⁹ Kandehlevi, *Hayatu's-Sahabe*, 2: 452; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 373.

⁹⁰ Taberî, *Tarih*, 4:163-164.

⁹¹ Belâzurî, *Futûh*, 398-399.

⁹² Belâzurî, *Futûh*, 314-315.

⁹³ Belâzurî, *Futûh*, 557.

⁹⁴ İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medinetü'l-Münevvere*, 3: 842; Belâzurî, *Futûh*, 118.

⁹⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 59.

vergi almayan Hz. Ömer, Utbe'ye vergi memurluğu göreviyle ilgili konularda yetersiz kalmasından olsa gerek, görevde tutamayacağını bildirmiş ve onu görevden almıştır.⁹⁶

Hz. Ömer döneminde valiler ve diğer görevliler halkla içiçe olmak adına kapılarını halka açık tutmak zorundaydılar. Bu kapsamda Halife Hz. Ömer suç şüphesi taşıyan valileri de görevden almaktan çekinmezdi. O şehirlerde merkeze gelen talepleri inceleyerek valilere talimat olarak gönderir;⁹⁷ hakkında şikayet bulunan valiyi bazen o yıl hac mevsiminde Mekke'ye çağırarak⁹⁸ bazen de vilayetlere giderek yerinde denetlerdi.⁹⁹ Hz. Ömer 17/638'de valilere bir talimat göndererek Dimeşk'e yaklaşık 80 km uzaktaki Câbiye bölgesine gelmelerini istemiş, orada toplantı yapmıştı. Giyim kuşam, binek lükse düşkünlük ve gösteriş gibi konularda onları denetleyen Halife¹⁰⁰ daha sonra da sulh yoluyla fethedilen Kudüs'ü teslim almak üzere bölgeden ayrılmıştı. Hz. Ömer Câbiye'de yaptığı toplantıda valilerine şunları söylemişti: *“Ben sizi zorba olarak değil hidayet rehberleri olarak görevlendirdim. Müslümanlara haklarını verin onları döverek hakir duruma düşürmeyin, onlara kapılarınızı kapatmayın eğer kapatırsanız kuvvetliler zayıfları yer. Kendinize mal edinip onları mahrum etmeyin, aksi halde onlara zulmetmiş olursunuz. Onların yaptıklarını görmemezlikten ve bilmezlikten gelmeyin”*¹⁰¹

Halife, idarecilerinin kölelere yaptıkları muameleleri araştırır, hasta olan köleleri ziyaret etmeyen idarecisini görevinden aldığı olurdu. Kendisiyle yemek yemeleri için köleleri akşam yemeğine davet eder ve orada hazır bulunanların işitebileceği kadar yüksek sesle: *“Köleleriyle birlikte yemek yemekten tiksinenlere Allah merhamet nazarıyla bakmaz”* derdi.¹⁰² Halife Ömer, devlet başkanları ve yönetim kadrosundakileri bir lider olarak görmüş, *“İmam ve önderleri sapmadıkça insanlar doğru istikametten ayrılmaz”* diyerek, onların hareketlerinde dikkatli olmaları gerektiğine vurgu yapmıştır.¹⁰³ Yine O Ebû Musa el-Eş'ari'ye yazdığı mektupta: *“Allah katında çobanların en mesudu, varlığı ile güttükleri saadete eren kimsedir. Çobanların en kötüsü ise; güttüklerinin kötü olmalarına sebep olandır”* şeklinde uyarıda bulunmuştur.¹⁰⁴

Hz. Ömer'in devlet görevlileri ile ilişkilerinde yukarıda bahsettiğimiz

⁹⁶ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 67-68.

⁹⁷ Yahya b. Adem, *Kitabu'l-Harac*, 94.

⁹⁸ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdariyye*, 1: 427; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 927; Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 64.

⁹⁹ İbnül Esir, *Kamil fi't-Târih*, 2: 561-562.

¹⁰⁰ Belâzurî, *Futûh*, 198, 216; Suyuti, *Tarihu'l-Hulefâ*, 132.

¹⁰¹ İbn Sad, *Tabakât*, 3: 294; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Târih*, 2: 56.

¹⁰² Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 137-138.

¹⁰³ Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 323.

¹⁰⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 43.

uygulamalar görülürken, yöneticilerin de birbirleri ile ilişkileri konusunda her dönem insanlık ve bürokrasi tarihine örnek olacak uygulamalarla da karşılaşmaktadır. Bunlardan biri Halid b. Velid ile Ubeyde b. Cerrah arasında gerçekleşen düşündürücü ve ibretlik bir olaydır. Buna göre H. 14 de Şam'ın fethedilmesi sırasında Halid b. Velid ordunun başkomutanı olarak görev yaparken, Hz. Ömer onu başına buyruk hareket etmesi ve askerleri sıkıntıya düşürmesi nedeniyle görevden almış, yerine ise Ubeyde b. Cerrah'ı atamıştı. Ubeyde bölgeye vardığında Halid'e halifenin talimatının yer aldığı mektubu vermeye utanmış ve Şam'ın fethini beklemeyi tercih etmişti. Çetin bir savaş sonrası sulh yoluyla Şam fethedilmiş; antlaşma metnine de Halid b. Velid'in adı yazılmıştı. Bu gelişmeler sonrasında da Ebu Ubeyde, Halid b. Velid'e görevden alınma mektubunu vermişti.¹⁰⁵

C- Yöneticilerin Halkla İlişkileri

Hz. Ömer yönettiği insanları korur ve onların yararına olacak şeyleri sever, huzur ve düzenini bozan şeylerle de mücadele ederdi. Hayatı boyunca insanların, toplumun gönlünü kazanmak onları huzurlu ve mutlu kılmak için çaba gösterdi. Adalet ve eşitlik onun benliğinin bir parçası gibiydi, halkın malına karşı son derece titizdi. Üstelik Hz. Ömer bir taraftan zora girdiklerinde adeta ruhları esir alınmışçasına tavır koyan Arapları bir yandan da fetihler sonucu topraklarda yaşamaya başlayan hatta Arabistan'a göç eden bir çok ırktan halkları yönetiyordu.

Hz. Ömer, şahsi ve idari icraatlarının halkın denetimine açık olduğunu deklare etmiş ve halkı hem dünya hem de ahiretteki sorumluluğa ortak olmaya çağırmıştır. O halife seçildiği günlerde yine bir hutbesinde şunları söylemiştir: *“Kim bende bir eğrilik görürse onu doğrultsun.”* Bir bedevi kendisine şunları söyler: *“Allah'a yemin ederim ki eğer sende bir eğrilik göreceğ olursak, onu kılıçlarımızla düzeltiriz.”* Hz. Ömer başka bir hutbesinde ise: *“Ben memurları insanlara dinlerini ve Rasulullah'ın sünnetini öğretmeleri, halkın gelirlerini ve ganimetleri eşit bir şekilde paylaşmalarını, adil yönetim uygulamaları için gönderiyorum. Bunun dışına çıkan kimseyi bana bildirin, nefsim elinde olana yemin ederim ki, ona bundan dolayı yaptığının aynısı ile kısas uygulayacağım.”*¹⁰⁶ sözlerini söylemiştir.

Hz. Ömer halka hesap vermektense çekinmeyen cesur, şeffaf, icraatlarına sahip çıkan bir yönetici idi. Yemen'den gelen bir kumaşı herkese pay etmiş, kendisine de bir elbise diktirmişti. Bir gün mescitte halka “beni dinleyin” dediğinde birisi kalkıp buna

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 369-370.

¹⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 336; Taberî, *Tarih*, 4: 204.

itiraz etmişti. Bunun nedenini soran Halifeye “*sen kumaşı bize dağıttın ama kendine daha fazla ayırdın. Her hisseden bir elbise çıkmazken sen uzun boylu olduğun halde bizden fazla almamış olsaydın sana bir elbise çıkmazdı*” şeklindeki gerekçesine Hz. Ömer oğlu Abdullah’a, “*bu adama cevap ver*”, diyerek karşılık vermiş, Abdullah da: “*Babamın payı kendisine yetmeyince ben kendi payımı verdim, böylece kendisine elbise çıktı.*”¹⁰⁷ cevabını vermişti.

Hız. Ömer fethedilen toprakların ganimet kapsamında değerlendirilmesine karşı çıkmıştı. O kendisine yapılan tüm kamuoyu baskısına rağmen, sonraki nesillere bir şey kalmayacağı ve devlet harcamalarının giderek artacağı öngörüsüyle fetihlerde ele geçirilen toprakların eskiden bağlı buldukları devlete verdikleri gibi Müslümanlara vermesi şeklindeki görüşü ile vergilendirilen toprakların dağıtılmasına engel olmuş; yerli halkın elinde bırakmıştı.¹⁰⁸ Halife sulh yoluyla alınması sonrası Kudüs’e gitmiş Patriğe namaz kılınacak yer göstermesini istemiş Patrik namazı kilisede kılabilirlerini söylemesine rağmen O kiliseye girmeyerek kapıya yakın dış kısımda namaz kılmış ve patriğe “*eğer ben içeride namaz kılsaydım Müslümanlarda orayı mescit yapmak isteyeceklerdi.*” diyerek yapılan sulh anlaşmasına Müslümanların kiliseye dokunamayacaklarına ilişkin madde koydurmuştu. Halkın hangi dinden olursa olsun menfaatlerine ve emeklerine saygı gösteren devlet adamı Hız. Ömer, vergi görevlilerine sahip oldukları domuzları vergi olarak vermek isteyen Gayri Müslimler konusunda görevlilerine bir tamim yazarak bu şekildeki domuzların öldürülmelerini ve kıymetlerinin cizye ehlinin vergisinden düşülmesini emretmişti.¹⁰⁹ Amr b. Rebi’ işlediği suçtan dolayı Hayber’e sürgün edilmişti. Ancak Amr Rum topraklarına sığınıp Hıristiyan olmuştu. Bu gelişme üzerine Hız. Ömer bundan sonra kimseyi sürgüne göndermediği gibi¹¹⁰ İran ve Irak topraklarında yapılan fetihler sonrası Hıristiyanların cizye adında bir vergi vermek istememeleri üzerine, onların Bizans devletine sığınıp Müslümanlar aleyhine çalışmalarını engellemek amacıyla da bazı rivayetlere göre cizye almamış¹¹¹ diğer bazı rivayetlere göre de cizye vergisini ismen kaldırarak onlardan cizye yerine Müslümanların iki katı zekat alınması talimatını vermiştir.¹¹² Yaşlı ve âma bir Gayri Müslimi dilenirken görmüş, durumunu sorduğunda adamın bu duruma cizye ödemek nedeniyle düştüğünü öğrenince Halife Ömer adamı beytülmal görevlisine

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnu’l-Ahbâr*, 1: 55.

¹⁰⁸ Bk. Yahya b. Adem, *Kitâbu’l-Harac* 99-101; Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl* 75.

¹⁰⁹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 66.

¹¹⁰ İbn Hibbân, *Siretü’n-Nebeviyye ve Ahbâru’l-Hulefâ*, 382.

¹¹¹ Bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 204; Belâzurî *Futûh*, 260.

¹¹² Ebû Ubeyd, *Kitâbu’l-Emvâl*, 499.

göndermiş ve:” *Biz onun gençliğinde vergisi aldık ihtiyarlığında perişan vaziyette bırakmamız doğru olmaz.*” diyerek onun zekat ayetinde geçen miskinlerden olduğunu söyleyerek onun gibi gayri Müslimlerden cizyeyi kaldırmış,¹¹³ beytülmalden maaş bağlamıştı.¹¹⁴ Gayri Müslimlerin ödedikleri cizye ve haraçlar konusunda valilerine; “*Ümit ederim ki, âmili bulunduğunuz memleketler halkına, cizye ve harac olarak taşıyamayacakları yükler yüklememişsinizdir*” diyerek, onların haklarını da koruma altına almıştır. Hatta vergi miktarını, ödeyecek insanların temsilcilerine danışarak tespit etmiştir. Sevâd arazilerinde yerleşik halkın reislerini Medine’ye davet etmişti. Onlardan daha önce ödedikleri verginin miktarını öğrenmiş ve “*Ben buna razı olamam*” diyerek alınan miktarı fazla bulmuş, bunun üzerine onlara yeni devletlerinde daha düşük miktarda vergi tespit etmişti.¹¹⁵ Onun bu uygulamaları sonrasında Gayri Müslimler “*Bunun için Allah bizi Roma’nın intikamından kurtardı. Araplar eliyle Bizanslılardan kurtularak rahata kavuştuk.*”¹¹⁶ demişlerdi.

Halife bir gün halka erzak dağıtımı sırasında sırayı bozarak öne geçmeye çalışan Sad b. Ebî Vakkâs’ı asasıyla itekleyerek oldukça sert bir biçimde uyarmıştı.¹¹⁷ O, yardıma muhtaç insanların ihtiyaçlarını kendisi özellikle gizli olarak gidermeye çalışırdı. Talhâ b. Ubeydullah, bir gece evinden çıkan Hz. Ömer’i takip etmiş, onun iki eve uğradığını ve oralarda uzun süre kaldığını görmüştü. Sabah olunca Talhâ o evlerden birine gitmiş, âma ve kötürüm bir ihtiyar kadınla karşılaşmıştı. Kadına gece gelen kişinin buraya niçin geldiğini sorduğunda kadın onun uzun zamandan beri eve geldiğini, ihtiyaçlarını karşıladığını ve evi temizlediğini söylediğinde Talha b. Ubeydullah halifenin sırlarını araştırdığı düşüncesiyle utanarak oradan ayrılmıştı.¹¹⁸

Hakkaniyetli ve adil bir toplum oluşturma ısrarından hiç vazgeçmeyen Halife Ömer “*Zayıf Müslümanın hakkını güçlüden alıncaya kadar şiddetim kat kat artacaktır.*” diyerek mazlumlarla birlikte olduğunun ilanını yapmıştı. Öte yandan Ubey b. Kâb Halife Hz. Ömer aleyhine dava açtığında, Kâdı Zeyd b. Sabit’in halifeye ayrıcalıklı davranması üzerine Hz. Ömer’in gösterdiği tepki güzel örneklerden biridir. Hz. Ömer, davalı sıfatıyla mahkemeye gelmiş, Zeyd, Hz. Ömer’e karşı hürmetkar bir tutum aldığında Halife Ömer bu duruma tepki göstererek şunları söylemişti: “*Taraf tutmanın*

¹¹³ Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 206.

¹¹⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 125; Ebû Ubeyd, *Kitabu’l-Emvâl*, 57; Belâzurî, *Futûh*, 185.

¹¹⁵ Ebû Yusuf, *Kitâbu’l-Harac*, 75-76.

¹¹⁶ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, trc. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979), 67.

¹¹⁷ İbn Sad, *Tabakât*, 3: 230.

¹¹⁸ Kandehlevî, *Hayatu’s-Sahabe*, 2:127; Çil, *Hz. Ömer’in Liderliği*, 116.

ilk belirtisi budur!" Halife, Ubey b. Kâb ile yan yana oturmuş, Ubey de davasını anlatmasına rağmen ispat edecek bir delil ortaya koyamamıştı. Hz. Ömer aleyhindeki iddiayı kabul etmemişti. Ubey, Hz. Ömer'in yemin etmesini istemiş, Zeyd b. Sabit, yine Hz. Ömer'in halife olmasından dolayı Ubey'den bu talebi geri almasını rica etmişti. Zeyd'in bu tavrına hiddetlenen Hz. Ömer: "*Senin huzurunda halkın herhangi bir ferdi ile Ömer eşit olmazsa hiçbir zaman hâkimliğe lâayık olamazsın*".¹¹⁹ diyerek, adalet konusundaki hassasiyetini göstermişti.

Bir gece Hz. Ömer ile Abdurrahman b. Avf şehri kontrol amacıyla Medine sokaklarında dolaşmaya çıktıklarında Rabia b. Ümeyye'nin evinde eğlence tertip edildiğini görmüşler ve halife bu durumu Abdurrahman'ın uyarılarına rağmen başkasının gizli hallerini araştırmanın dinen doğru bulunmamasına matuf olarak görmezden gelmiş;¹²⁰ evine baskın yaptığında, içki içen Ebu Mihcen'in hakkı olmadığını ihtar etmesi üzerine Ömer'in orayı terk etmesi¹²¹ örnekleri onun topluma zarar vermedikçe insanların özel hayatına karışmadığını göstermektedir. Kendisine had vurulmuş kızların, bu durumlarının evlenmelerine engel olmaması amacıyla gizlenmesini tavsiye etmesi insan haysiyetine gösterdiği bir saygının sonucudur.¹²² Hz. Ömer yine bir gece şehri dolaşırken, evin birinden bir kadının üzüntülü sesle kocasından ayrı kalışından dolayı şiirler okuduğunu duymuştu. Halife kadının durumunu sorduğunda, kocasının uzun süredir seferde olduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine kadının kocasının bulunduğu Ordu birliğine haberci göndererek adamın evine dönmesini emretti. Daha sonra Ömer, kızı Hafsa'ya bir kadının kocasından ne kadar süre ayrı kalabileceğini sordu. Kızından, en fazla dört ay ayrı kalabileceği cevabını alınca, askerlerin dört veya altı aydan fazla birliklerde tutulup ailelerinden uzak kalmaması kararını alıp komutanlarına tebliğ etmişti.¹²³

Halife H. 17 yılının başlarında de Mekke ve Medine arasında bir ev tutarak içine yolcular için su ve yiyecek koydurmuştu.¹²⁴ Muhtaç durumdaki insanların ihtiyaçlarını gidermek için "yiyecek ambarı" kurarak; burada un, kavut hurma, kuru üzüm ve kuru incir bulundurmuş ve dağıtım yaptırmıştır.¹²⁵

¹¹⁹ Veki', *Ahbâru'l-Kudât*, 1: 108-109; Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 61.

¹²⁰ Kandehevi, *Hayatu's-Sahabe*, 2: 452.

¹²¹ Kandehevi, *Hayatu's-Sahabe*, 2: 452-454; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 140.

¹²² Kandehevi, *Hayatu's-Sahabe*, 2: 455; Çil, *Hz. Ömer'in Liderliği*, 141.

¹²³ Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 133.

¹²⁴ İbn Hibbân, *Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 378.

¹²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 263; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 10: 323; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, 128.

4- Devletin, Halka ve Görevlilere Maaş Tahsisi, Gelirin Bölüşülmesi

Hz. Peygamber'in yeni Müslüman olan bölgelere gönderdiği kimseler yöneticilik, kadılık, vergi tahsili ve öğretmenlik gibi görevleri birlikte yerine getirmekteydi. Başlangıçta özellikle zekat toplamada görevli valilerin zekat fonundan belirli bir miktar para veya mal aldıkları rivayet edilir.¹²⁶ Bu dönemde ödenen maaşlarla ilgili bir sistem bulunmamaktaydı.

Devlet görevlilerine maaş ödenmesi Hz. Muhammed döneminde başlamış bir uygulamaydı. Rasulullah Mekke'nin fethinden sonra vali olarak atadığı Attâb b. Esîd'e aylık 30 dirhem (Yaklaşık 12,69 gr altın)¹²⁷ veya diğer bir rivayete göre yıllık 40 ukiyye (1600 dirhem) maaş tahsis etmiştir.¹²⁸

Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in halife olduktan sonra ticaret yapmayı sürdürmek istemesine karşı çıkararak beytülmal görevlisi Ebû Ubeyde vasıtasıyla yıllık 2000 veya 3000 dirhem maaş bağlanmasını sağlamış¹²⁹ kendisi halife olunca da günlük 2 dirhem maaş bağlamıştır.¹³⁰ Dolayısıyla maaş tahsisinde miktar halifeler ya da istişare edilen bir grup sahabe tarafından belirleniyordu.¹³¹ Hz. Ömer'in devlet görevlilerinde, memurlardan maaş bağladığı ilk kişi Ammar b. Yâsir'dir. O, Ammar'ı Kûfe valiliğine, Abdullah b. Mesûd'u da Kûfe'ye beytülmal görevlisi olarak tayin ederken Osman b. Huneyf'i de Sevâd arazisinin ölçüm işinde görevlendirmişti. Halife bu görevlilerin her birine yarım koyun tahsis ederken,¹³² ayrıca Ammar'a 600, Osman b. Huneyf'e 500 dirhem, Şam valisi Muaviye'ye de yıllık 1000 dirhem maaş tahsis etmiştir.¹³³ Dımeşk valisine aylık 80 dinar, Basra ve Kûfe valilerine aylık 600'er dirhem, Mısır valisine yıllık 200 dinar¹³⁴ (2000 dirhem) gibi farklı maaşlar verilmiştir. Hz. Ömer, Humus, Kınnesrîn ve Cezîre valiliğine tayin ettiği İyâz b. Ganim'e de her gün 1 dinar, 1 koyun ve 1 müd¹³⁵ yiyecek tahsis etmiştir.¹³⁶ Suriye ve Irak bölgelerinde "Cünd" adı verilen askeri merkezler kurulmuş ve buralardaki askerler maaşlarını bağlı buldukları bu

¹²⁶ Bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 186-187.

¹²⁷ 1 dirhem yaklaşık 0,4,23 gr altına eşittir. Bk. Hinz Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 2; Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 9: 352-353

¹²⁸ Kettâni, *et-Terâtibu'l-İdariyye*, 1: 424.

¹²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât* 3: 138.

¹³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 234.

¹³¹ İbn Sa'd, *Tabakât* , 3: 186-187; Ya'kûbî, *Tarih*, 2: 24.

¹³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 255; Belâzurî, *Futûh*, 385; Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 85.

¹³³ Celal Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, (İstanbul: Alperen-Melikşah Kitabevi, 1984), 304.

¹³⁴ 1 dinar=4.23 gr. altına eşittir. Bk. Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 2; Sahillioğlu, "Dinar", 352-353.

¹³⁵ 1 müdd, 1,052 litre=0,85 gr. eşittir. Bk. Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, 63.

¹³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7: 280.

merkezlerden almışlardı. İlk dönemlerde en düşük asker maaşı 200 ile 300 dirhemdi.¹³⁷ Halife Ömer, Kûfeliler tarafından fethedilen bazı şehirlerin gelirlerini Basralılara tahsis etmiş, ayrıca maaş dağıtımını hususunda Kûfelilere tanınan hakların aynısını Basralılara da tanımıştı.¹³⁸ Devlet görevlilerine verilen maaş dönemin standartlarına göre bir aileye yetecek miktarda idi.

Hiz. Ömer döneminde beytûlmâl gelirlerine katılan ve gayrimüslimlerden barış zamanında alınan cizye ve haraç ile ticaret mallarından alınan öşürün kimlere, nasıl dağıtılacağı ise halifenin içtihadıyla tespit edilmiştir.¹³⁹ Gerçekleşen fetihler sonucunda fey gelirlerinde büyük artışın olması ve esasen ilk Müslümanların büyük çoğunluğunun başka geliri bulunmaması sebebiyle, Hiz. Ömer bunları Müslümanlar arasında iki ayrı şekilde, biri her ay erzak adı altında yiyecek olarak, diğerini de yılda bir defa para (maaş) olarak dağıtmayı uygun bulmuştur.¹⁴⁰ Bu dönemde beytûlmâl gelirlerine katılan ve gayrimüslimlerden barış zamanında alınan cizye ve haraç ile ticaret mallarından alınan öşürün kimlere, nasıl dağıtılacağı ise halifenin içtihadıyla tespit edilmiştir.¹⁴¹ Divan oluşturma sırasında maaş dağıtımına Rasulullah'ın ailesinden başlamış;¹⁴² Bedir Savaşı'na katılanlara beşer bin dinar, tahsis ederken Ensar ve mevlalarına beşer bin dirhem,¹⁴³ yeni doğan çocuğa da 10 dinar tahsis etmiştir. Esirlerden köle edinilenler, efendileri ile aynı seviyede tutulmuştu.¹⁴⁴

Hiz. Ömer, Hiz. Ebu Bekir'in maaş dağıtımında tuttuğu eşitlik yönteminden farklı olarak herkese İslamiyete girişine göre muamele etme yoluna gitmişti. Halifenin gerekçesi de “*Ben asla, Rasûlullah'a karşı savaşanla onun yanında savaşanı bir tutmam*” düşüncesi idi. Böylece taksimde de bu ayrımı esas almıştı.¹⁴⁵ O, zamanında savaşa katılan Mevâlîye de diğer Müslümanlar gibi maaş tahsis edilmişti. Buna karşılık, çeşitli bölgelerde bulunan hicret etmemiş ve savaşa katılmamış olanlarla, bunların çocukları ve kadınlarına maaş vermemiş,¹⁴⁶ savaşa katılmayanlara da fey gelirlerinden

¹³⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Rızık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35: 74-75.

¹³⁸ Salih Ahmed Ali, *Hitatu'l-Basra ve Mintakatuhâ*, 7; Abdulhalık Bakır, “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 109.

¹³⁹ Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 84-85; Maverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 227.

¹⁴⁰ Maverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 229.

¹⁴¹ Bk. Ebû Yûsuf, 84-85; Maverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 227.

¹⁴² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 239.

¹⁴³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 249.

¹⁴⁴ Belâzurî, *Futûh*, 657, 665. Ayrıca bk. Demircan, *Râşid Halifeler*, 75-78.

¹⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 81, 83; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 256-257.

¹⁴⁶ Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, 88; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 267-268, 275; Maverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 229; Mustafa Fayda, “Atâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4: 33.

pay ayırmamıştı.¹⁴⁷ Maaşların dağıtımı ve teslimatıyla yukarıda belirttiğimiz üzere Medine ve çevresi ile bizzat halife ilgilenmiş, diğer bölgelerde ise bu görevi hazine görevlileri yerine getirmişlerdir. Mısır'da ise Vali Amr tarafından kurulan divanda maaş dağıtımı yapılmıştı. Hz. Ömer, Mısır valisi Amr'a Hudeybiye'deki Rıdvan Biatı'nda bulunanlara ve bazı kimselere senelik 200'er dinar maaş verilmesini emretmiş,¹⁴⁸ böylece Mısır'da divan teşkilatının da ilk uygulaması başlatılmıştı. Halife Ömer Medine'de kurduğu divanda yıllık maaşların yanında aylık olarak yiyecek dağıtmıştır. Müslümanlardan her birine ramazanda aldıkları maaşlara ilaveten gecelik bir dirhem iftar parası veren Hz. Ömer,¹⁴⁹ Rasûlullah'ın hanımlarına bu miktarı iki dirhem olarak tahsis etmiştir. Diğer yerlerde de maaş ve yiyecek dağıtımında farklı bir uygulamaya gidilmiş, fetihlere katılan mücahitlerle onlara yardım ve iltihak edenlerin ailelerine de pay verilmiştir. Hz. Ömer divanın başlangıçta bu şekilde uygulanmasından ve uygulamadaki bazı haksızlıklardan dolayı ömrünün sonlarına doğru herkese eşit ücret vereceğini söylemiş ancak ömrü buna vefa etmemiştir.¹⁵⁰

Hz. Ömer bunlarla kalmayıp Medine dışında görevli bulunmayan bir çok yerleşim biriminde yaşayan, özellikle Medine'ye gelemeyen yakın bölgelerdeki kadınlar başta olmak üzere halkın maaşlarını da bizzat kendisi yerinde ödemişti. Huzâa kabilesinin divan defterlerini yüklenerek Kudeyd'e gidip, Kudeyd'de bekâr, evli, dul bütün kadınların maaşlarını elden teslim etmiş, daha sonra Usfan'a gitmiş aynı işlemleri orada da yapmıştı. Üstelik Halife vefatına kadar bu dağıtım işini devam ettirmiştir.¹⁵¹

Halka karşı bu şekilde cömert davranan, kimsesizlere kimse olan Halife, zaman zaman Beytülmal'den aldığı cüzi maaş ihtiyacını karşılamaz, beytülmal yöneticisinden borç alır; zamanında ödeyemediğinde de süre uzatımı isterdi. Kendisinin maaşının artırılması yolundaki teklifleri de “*Ömer Rasûlullah gibi yaşayacak*” diyerek ret etmiş,¹⁵² üstelik de borçlu olarak vefat etmiş ve borçları Abdullah b. Ömer tarafından ödenmiştir. Yaralanıp eve getirildiğinde oğlu Abdullah'a borçlarını sormuş ve 86.000 dirhem borcu olduğu ortaya çıkmıştı. Oğlu Abdullah'a: “*Şayet (bu borçları) Ömer'in ailesinin servetiyle ödenebilirse onunla ödeyin, yetmezse Benî Adiy kabilesi, Benî Adiy de ödeyemezse, Kureyş ödesin. Onlardan başkası ödemesin*” şeklinde vasiyette bulunmuş, sonra oğlu

¹⁴⁷ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 263; Maverdî, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 143.

¹⁴⁸ Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 125.

¹⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* 7: 243; İbrahim Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*, 155.

¹⁵⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, 2:45. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 302; Azimli, *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*, 140.

¹⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 278; Belâzurî, *Futûh* 660.

¹⁵² Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 255.

Abdullah'a: "Borçlarımı ödeyeceğine dair garanti ver" diyerek teminat istemiş, Abdullah'ın bu teminatı vermesi sonrasında da borçlarını garanti altına almıştı.¹⁵³

SONUÇ

Hz. Ömer, hem İslam Tarihi'nin hem de insanlık tarihinin gelmiş geçmiş ender yöneticilerinden biridir. Devlet kurmanın, birarada yaşamanın en önemli ihtiyacı olan adaleti uygulama onun yönetimin temeliydi. O temelde Müslüman olsun veya olmasın tüm halkın huzur ve saadeti için çalışmış, insani ilkeleri Müslümanlıktan önce gelen gerçek bir yönetici, merhamet abidesi, adaletin eşsiz savunucusu, cesaret ve dirayeti ile devlet adamı vasfını tekemmül ettirmiş bir idareciydi.

Halife Ömer'in yönettiği devlet vefatı sırasında Arap Yarımadasının tamamı, Libya, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, Suriye, Irak ve İran'ın içinde bulunduğu sadece Arapların değil başka millet ve ırklardan insanların bulunduğu toprakları kapsamıştı. Böylesine büyük bir devlette devam eden fetihlerle birlikte eski devletlerini özleyen, Müslüman olduğu halde İslamiyeti bir şekilde benimseyememiş bir kitle mevcuttu. Arap Yarımadası'nın içlerine kadar girmiş olan bu toplulukların, özellikle yeni kurulan şehirlerdeki bu büyük yapıların yönetilmesi zor bir görevdi. Bu nedenle bu şehirler yönetici atamada, askere gitmede Halifeye hayli sorun çıkarmış; ancak bilge devlet adamı Hz. Ömer böylesine kozmopolit bir yapıyı kurduğu sistemle yönetebilmiştir.

Hz. Ömer sadece büyük toprakları ve geniş halk yığınlarını yönetmekle kalmamış, bu yönetimde devletin başta adalet ve maliye olmak devlet teşkilat yapısının temel taşlarını yerine koyarak kurumsallaşma çalışmalarını başlatmış, ilk maliye ve hazine teşkilatı, düzenli ordu yapısı gibi pek çok kurumun oluşumunu tamamlanmıştır. Onun yaptığı bu yeniliklerle kendi zamanının ötesinde gelecek dönemlere ışık tutacak ölçüdedir. Hz. Ömer'in Peygambersizliğe henüz alışmamış bir toplumu motive ederek yeni bir medeniyet oluşturma çabalarına yaptığı katkı gözardı edilemeyecek derecede önemlidir.

Toplumda başta, hakkı olana hakkın verilmesi ve gelir dağılımı olmak üzere tüm halkın ihtiyaçlarını gözeten bir yapı kurması, onun döneminde yıkılan Sasâni İmparatorluğu'ndan elde edilen servetle devletin zenginliğe kavuşması, bu zenginliğin Halife tarafından belirlenen kurallara göre halka dağıtımı, arkasında kendisine hayran bir kitlenin oluşmasına neden olmuştu. Bu nedenle olsa gerek kendisinden sonra gelen

¹⁵³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 313, 332; Buhârî, "Fedâilu'l-Ashâb" 8.

Hz. Osman döneminde halk eski refah günlerini aramış, gelirin azalması servetin belirli ellerde toplanması, kabilecilik anlayışının yeniden tezahür etmesine neden olmuş, bunun sonucunda Müslümanların hakim olduğu bu idari yapı uzun yıllar sürecek iç kargaşa ve kardeş savaşlarına sahne olmuştur. Dolayısıyla Hz. Ömer yönetiminde sadece Hakk'ın rıza ve hoşnutluğunu kazanmak amacıyla, halkın refah, huzur ve esenliğini hedef almış ve bu uğurda hiçbir fedakarlıktan kaçınmamıştır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah, *Müsned*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.1996-2001.
- Akarsu, Murat. *Kabileden Devlete Medine Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Algül, Hüseyin. *İslâm Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1991.
- Ali, Salih Ahmed. *Hıtatu'l-Basra ve Muntıkathâ*. Bağdat: 1986.
- Atar, Fahrettin. *İslâm'da Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Azimli Mehmet. *Dört Halife'yi Farklı Okumak -2- Hz. Ömer*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Bakır, Abdulhalık, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara: Mehter Yayınları, 1991.
- Bakır, Abdulhalık. "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5:108-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşraf*. Thk. Süheyl Zekkâr. 10 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arab, 1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. Trc. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1987.
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahihi Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire Baskısından. 1979.
- Çil, Halit. *Hz. Ömer'in Liderliği*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Demircan, Adnan. *Râşid Halifeler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Dineverî Ebû Hanife Ahmed Dâvûd *Ahbaru't-Tivâl*. Thk. Abdülmün'im Âmir-Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: 1960.
- Durî, A. Aziz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1999.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm. *Kitâbu'l-Emvâl (İlk Dönem İslam Ekonomisi)*. Trc. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Ebû Yusuf, Yakub. b. İbrahim. *Kitâbu'l-Harac*. Trc. Ali Özek. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Fayda Mustafa. "Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4:33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Hz. Ömer Dönemi". 2:63-190. *Doğuşundan Günümüze Büyük İslam*

- Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986
- Hakîm, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbûrî. 4 Cilt. *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*. Haydarabad: 1334-1342/1916-1924.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîh*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe. 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.
- Hartman, R. "Basra" *İslam Ansiklopedisi*. 2:320. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Hasan, H. İbrahim. *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Tarihi*. Trc. İ. Yiğit, S. Gümüş. 4 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- Hatipoğlu, M. Said, "Hilafetin Kureyşliliği" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1978), 154-155.
- Hinz, Walther. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. Trc. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Hitti, Philip *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Trc. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi*. Ankara: Bizim Dizgi Basımevi, 1999.
- İbn Hazm, İmam Hafız Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelusî. *Cevâmiu's-Sîre ve Hamse-i Resâilî'l-Uhrâ*. Thk. İhsan Abbâs, Nasuruddîn el-Esed. Mısır: ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmet Et-Temimi. *es-Sîretü'n-Nebevî ve Ahbâru'l-Hulefâ*. Trc. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâduddin İsmail el-Hâfız b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tebyîn fî Ensâbi Kureşiyîn*. Thk. Muhammed Nâif ed-Düleymî. Beyrut: 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Mısır: Matbaatu Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1963.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Kahire: 1953.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *Kitâbu et-Tabakâti'l-Kübrâ*. 10 Cilt. Thk. Ali Muhammed Ömer. Medine: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târîhu'l-Medînetü'l-Münevvere*. Thk. Muhammed Şeltût, 4 Cilt. Cidde: Seyyid Habib Mahmud Ahmed Adına. 1973.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Trc. Ahmet Ağırakça. 4 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

- İbrahim, Muhammed. *es-Siyâsetü'l-Mâliye li-Osmân b. Affân*. Kahire: 1986.
- Kandehlevi M. Yusuf, *Hayatu's-Sahâbe*, Çev. Ali Arslan. 4 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *et-Terâtibu'l-İdariyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*. trc. Ahmet Özel. 2 Cilt, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Kılıç, Ünal. *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*. ed. Rhuvon Guest. Beyrut: 1908.
- Küçükaşcı Mustafa Sabri. "Rızık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35:74-75. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. Trc. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.
- Maverdî. Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan. *Ahkâmü's-Sultâniyye*. Trc. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayıncılık, 1976.
- Müslim, İmam Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc El-Kureşî, *Sahih-i Müslim*. 5 cilt. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arab, 1972.
- Özel, Ahmet. "Hz. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30:439-441. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Özkuyumcu, Nadir. *Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.
- Sahillioğlu, Halil. "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 352-353. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Sahillioğlu, Halil. "Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 368-371. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Haşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbasilere Kadar)*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Strothmann, R. "San'â", *İslam Ansiklopedisi*. 10:180. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Suyutî, Celâluddîn İbrahim. *Târîhu'l-Hulefâ*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmid. Beyrut: Daru'l-Cil, 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed

- Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire ts.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Serve. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, 1981.
- Veki', Muhammed b. Halef. b. Hayyân. *Ahbaru'l-Kudât*. 3 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kutub, ts.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Thk. Abdu'l-Emir Mühna. 2 Cilt, Beyrut: Şirketü'l-Ulemi Li'l-Matbuât, 2010.
- Yahya b. Adem. *Kitâbu'l-Harac (İlk Dönem Vergiler)*. trc. Osman Eskicioğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Yeniçeri, Celal. İslamda Devlet Bütçesi. İstanbul: Alperen-Melikşah Kitabevi, 1984.
- Zeytûn, Muhammed. "el-Fethu'l-İslâmî li-Şimâli İfrikiyye". *Müerrihu'l-Arab*. 16/A (1981). 43-57.
- Zübeyrî, Abdullah b. Mus'ab. *Kitâbu Nesebi Kureyş*. Thk. E. Levi Provencal. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982.